

ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΥ
Τακτικού καθηγητού της Βυζαντινής Ιστορίας

ΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΑΙ ΤΥΧΑΙ ΤΗΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ ΚΑΙ Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΙΣ ΤΟΥ ΕΠΤΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Ἡ Ἐπτάνησος καὶ μετ' αὐτῆς ὁλόκληρος ὁ Ἑλληνισμὸς ἐφορτᾶζον τὴν ἑκατοστὴν ἐπέτειον τῆς ἐνώσεως τῶν Ἰονίων Νήσων μετὰ τῆς Ἑλλάδος — τοῦ πρώτου χαρμოსύνου γεγονότος μετὰ τὴν ἰδρυσιν τοῦ Βασιλείου.

Ἡ Ἐπτανησιακὴ ἐλευθερία ὑπῆρξεν ἀποτέλεσμα σκληροτάτων ἀγώνων καὶ μεγίστων θυσιῶν, μακρᾶς ἀναμονῆς καὶ ἐθνικῆς ἐγκαρτερήσεως. Κατὰ τὴν μακράναια δουλείαν τῶν αἰ' Ἰόνιοι Νῆσοι διετήρησαν ἀλώβητον τὴν παρακαταθήκην τῆς παραδόσεως, παρέσυραν πρὸς τὸν Ἑλληνισμὸν στοιχεῖα ξένα καὶ ἀλλότρια, συνέθεσαν τὴν σοφίαν τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς ἀναγεννητικῆς ἐμπειρίας τῆς Δύσεως καὶ διεμόρφωσαν ἐξαιρετον πολιτισμόν, ἰδρυσαν τὰς πρώτας αὐτονόμους Ἑλληνικὰς πολιτείας καὶ διέπλασαν ἡγήτιδα πνευματικὴν καὶ πολιτικὴν τάξιν.

Τὴν μακρὰν ταύτην πλάνην διὰ μέσου τῶν ξενικῶν κυριαρχιῶν, τὸ φαινόμενον τῆς ἐθνικῆς συντηρήσεως, τὰς ἀπαρχάς, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ πολιτισμοῦ λαμβάνομεν ὡς θέμα τῆς πανηγυρικῆς ταύτης ὁμιλίας, ἀποτινόντες φόρον τιμῆς εἰς τὰς παλαιότερας γενεάς καὶ ἀντιλοῦντες διδάγματα διὰ τὴν ἀνατέλλουσαν δευτέραν ἑκατονταετίαν τῆς Ἐπτανησιακῆς ἐλευθερίας*.

Αἱ ἱστορικαὶ τύχαι τῆς Ἐπτανήσου καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ Ἐπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ. Κύριον ἀντικείμενον τοῦ πανηγυρικοῦ τούτου λόγου θὰ εἶναι ἡ ἐρμηνεῖα τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Ἰονίων Νήσων ἐν τῇ καθολικωτέρᾳ κοινότητι τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐπομένως τὸ δεύτερον σκέλος τοῦ θέματος ἐπιβάλλει τὸν περιορισμὸν τοῦ πρώτου ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὄρια. Ἀνα-

* Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τῇ ἑκατοστῇ ἐπετείῳ τῆς ἐνώσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τὴν 5 Ἀπριλίου 1965.

ζητοῦντες τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς συντελεστάς τῆς γενέσεως τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ, δρίζομεν τὸν χρόνον τοῦ ἡμετέρου διαφέροντος εἰς τὴν περίοδον τῆς Λατινικῆς κυριαρχίας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1797.

Α'

Αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου Πελάγους εὐρέθησαν εἰς τὸ σημεῖον συναντήσεως τῶν μεγάλων παγκοσμίων ῥοπῶν¹. Διὰ τοῦτο κατὰ τοὺς ἀρχαίους, τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους αἱ τύχαι τῶν ὑπῆρξαν τετραγυμέναι. Ναυτικοὶ καὶ ἡπειρωτικοὶ ἀνταγωνισμοί, πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ ἐπέφερον εἰς αὐτὰς μυρίας καταστροφάς. Κατὰ τοὺς πρωῒμους Βυζαντινοὺς αἰῶνας ἡ διοικήσεις τῶν νήσων ἦτο σκιώδης καὶ μόνον ἀφ' ὅτου αὐταὶ εὐρέθησαν εἰς τὸ ἐπίκεντρον τῶν Ἰταλικῶν διαφερόντων τῆς Αὐτοκρατορίας, ἰδρῦθη, πρὸ τοῦ ἔτους 809, τὸ θέμα *Κεφαλληνίας* καὶ ἐγένετο μονιμωτέρα ἡ στρατιωτικὴ καὶ πολιτικὴ διοικήσεις τῆς ναυτικῆς ταύτης περιφερείας². Ἀλλ' ἡ ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος ἀρξαμένη ἀντίστροφος ῥοπή, ἡ ἐπεκατικὴ κίνησις τῆς Δύσεως πρὸς ἀνατολάς, κατέστησε καὶ αὐτῆς κρίσιμον τὴν κατάστασιν ἐν τῷ Ἰονίῳ Πελάγει, μέχρις οὗ αἱ νῆσοι ἀπεσπάρσθησαν

1. Περί τῆς Ἑπτανήσου ὑπὸ τὴν ξενικὴν κυριαρχίαν βλ. κυρίως Γρατιανὸς Ζώρξης αὐθέντης Λευκάδος. Ἱστορικὴ πραγματεία τοῦ καθ. Καρόλου Χόφφ, μετενεχθεῖσα μὲν ἐκ τῆς Γερμανικῆς ὑπὸ Ἰωάννου Ρωμανοῦ, προτάξαντος Ἱστορικὴν Μελέτην περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Φραγκοκρατίας καὶ τῶν Παλατινῶν κομητῶν Οὐρσίνων, Αὐθεντῶν Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, Ἐκδοθεῖσα δὲ ἀναλώμασι τοῦ φιλογενοῦς Κυρίου Παύλου Λάμπρου, ἐν Κερκύρᾳ, 1870 (ἀνατύποις: Ἰωάννου Ρωμανοῦ, Ἱστορικά Ἔργα, Κερκυραϊκὰ Χρονικά, τόμ. Ζ', ἐν Κερκύρᾳ, 1959). — Ἐρμάννου Λούντζη, Περί τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Ἑνετῶν, ἐν Ἀθήναις, 1856. — Τοῦ αὐτοῦ, Della condizione politica delle Isole Jonie sotto il dominio veneto, versione con note di Marino Tyraldo Foresti e Nicolò Barozzi, riveduta dall'autore, ἐν Βενετίᾳ, 1858. — Σπ. Μ. Θεοτόκη, Ἀναμνηστικὸν τεῦχος τῆς Πανιονίου Ἀναδρομικῆς Ἐκθέσεως, μέρος Α' Ἑνετοκρατία, ἐν Κερκύρᾳ, 1914. — Ἀνδρ. Ἀνδρεάδου, Οἰκονομικαὶ μελέται τῆς Ἑπτανήσου. Περί τῆς οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἑπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας, εἰς τόμους δύο, ἐν Ἀθήναις, 1914. — Κ. Καϊροφύλα, Ἡ Ἑπτανήσος ὑπὸ τοὺς Βενετούς, ἐν Ἀθήναις, 1953. Κατωτέρω θὰ γίνῃ ἀναφορὰ εἰς τὴν βιβλιογραφίαν τῆς τοπικῆς ἱστορίας τῶν νήσων.

2. Δ. Α. Ζακυθινόυ, Θέμα Κεφαλληνίας, Ἑπτανησιακὰ Φύλλα, Δεκέμβριος 1953, σελ. 23-27, καὶ Le thème de Céphalonie et la défense de l'Occident, L'Hellénisme Contemporain, 1954, σελ. 303-312. Α. Pertusi, Costantino Porfirogenito, De thematibus, ἐν Βατικανῷ, 1952, σελ. 174 κέ. Πρβλ. καὶ V. Laurent, Les sceaux byzantins du Médailler Vatican, ἐν Βατικανῷ, 1962, σελ. 94 κέ.

ὀριστικῶς τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἡ μὲν Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη ὑπὸ τοῦ ναυάρχου τῶν Νορμανδῶν Μαργαριτίνου περὶ τὸ ἔτος 1185, ἡ δὲ Κέρκυρα περὶ τὸ 1199 ὑπὸ τοῦ Γενουάτου πειρατοῦ Λέοντος Βετράνου.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀρχίζει διὰ τὴν Ἑπτάνησον ἡ μακρὰ νῦν τῆς Δουλείας. Ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη ὑπήχθησαν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ οἴκου τῶν Ὀρσινῶν (μέχρι τοῦ 1324), ἀκολούθως δὲ τῶν Ἀνδεγαυῶν τῆς Νεαπόλεως (μέχρι τοῦ 1357) καὶ τῶν Τόκκων (μέχρι τοῦ 1483). Μετὰ βραχεῖαν Τουρκικὴν κατοχὴν, προσηγορήθησαν ὀριστικῶς εἰς τὴν Βενετικὴν πολιτείαν τῷ 1500¹. Ἡ Κέρκυρα, καταληφθεῖσα ὑπὸ τῶν Βενετῶν τῷ 1205, ἐξεχωρήθη εἰς δέκα πατρικίους τῆς Βενετίας, ἀλλ' ἐνωρίς, τῷ 1214, ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δεσποτῶν τῆς Ἡπείρου. Τῷ 1259 παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ τοῦ Β' ὡς προῖξ εἰς τὸν βασιλέα Μαμφρέδον τοῦ Hohenstaufen, ἀλλὰ μετὰ τὸν οἰκτρὸν τούτου θάνατον ἡ νῆσος περιῆλθεν εἰς τὴν κυριαρχίαν τῶν Ἀνδεγαυῶν τῆς Νεαπόλεως (ἀπὸ τοῦ 1267 μέχρι τοῦ 1386). Κατὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔτος 1386 ἐγένετο Βενετικὴ κτήσις².

Ὅλως διάφοροι ὑπῆρξαν αἱ τύχαι τῆς Λευκάδος. Ἐπὶ μακρὸν αὕτη ἀπετέλεσε τμήμα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, μέχρις οὗ τῷ 1294 παρεχωρήθη ὡς προῖξ εἰς τὸν Ἰωάννην Ὀρσινην, υἱὸν τοῦ Παλατίνου κόμιστος Κεφαλληνίας Ῥιχάρδου. Κατὰ τὸ ἔτος 1331 ἡ νῆσος κατελήφθη ὑπὸ τοῦ ἐκπτώτου δουκὸς Ἀθηνῶν Οὐαλτερίου τοῦ Β', ἀπὸ δὲ τοῦ 1362 περιῆλθεν εἰς τοὺς Τόκκους. Τῷ 1479 ὑπήχθη εἰς τοὺς Τούρκους. Ἡ ἐν Λευκάδι Τουρκοκρατία ὑπῆρξε μακρά, διατηρηθεῖσα μέχρι τοῦ 1684, ὅτε ἡ νῆσος κατελήφθη διὰ βραχὺ χρονικὸν διάστημα ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ἀλλ' οὐτοὶ ἐγένοντο ὀριστικῶς κύριοι αὐτῆς διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Κάρολβιτς (1699)³. Ἐξ ἄλλου τὰ Κύθηρα, ὑπαχθέντα ἀρχικῶς εἰς τὸν Βενετικὸν οἶκον τῶν Venierì, εἶτα δὲ καταληφθέντα προσωρινῶς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῆς Πελοποννήσου (1275-1309), περιῆλθον ὑπὸ τὸν ἑλεγχον τῆς Βενετίας ἀπὸ τοῦ 1363⁴.

Καταλυθεῖσης τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας ὑπὸ τοῦ Βοναπάρτου, αἱ Ἰόνιοι Νῆσοι διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Campo-Formio (1797) περιῆλθον εἰς

1. Δ. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, Κεφαλληνίας ἱστορικὰ καὶ τοπωνυμικά, Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 6 (1929), σελ. 187 κέ.

2. Fr. Thiriet, La Romanie vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles), ἐν Παρισίοις, 1959, σελ. 395 κέ. Eugenio Bacchion, Il Dominio Veneto su Corfù (1386-1797), ἐν Βενετίᾳ, 1956.

3. Σπ. Βλαντιῆ, Ἡ Λευκάς ὑπὸ τοὺς Φράγκους, τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἑνετοὺς (1204-1797), ἐν Λευκάδι, 1902.

4. K. Hopf, Chroniques gréco-romanes, ἐν Βερολίνῳ, 1873, σελ. 410 κέ., 527 κέ.

τὴν Γαλλίαν, ἀλλ' ἐν συνεχείᾳ, καταληφθεῖσαι ὑπὸ τῶν συμμαχικῶν στόλων Ῥωσίας καὶ Τουρκίας, διὰ τῆς συνθήκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως (21 Μαρτίου 1800) ἀπετέλεσαν τὴν Ἑπτάνησον Πολιτείαν, ὑποτελῆ εἰς τὸν Σουλτάνον. Μετὰ δευτέραν βραχείαν Γαλλικὴν κατοχὴν, ἡ Ἑπτάνησος, καταληφθεῖσα ὑπὸ τὸν Ἀγγλων, ἀνεκηρύχθη «ἐνιαῖον, ἐλεύθερον καὶ ἀνεξάρτητον κράτος ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἡνωμένοι Πολιτεῖαι τῶν Ἰονίων Νήσων», ὑπὸ τὴν «ἄμεσον καὶ ἀποκλειστικὴν προστασίαν τῆς Μεγάλης Βρετανίας» (Συνθήκη Παρισίων 5 Νοεμβρίου 1815). Διὰ τῆς ἀδαμάστου ἀντιστάσεως καὶ τῶν ἀγώνων τοῦ Ἑπτανησιακοῦ λαοῦ αἱ νῆσοι ἠνώθησαν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐνωσις, κηρυχθεῖσα ὑπὸ τῆς Βουλῆς τῆς Ἑπτανήσου τὴν 23 Σεπτεμβρίου 1863, ἐκυρώθη ὀριστικῶς διὰ τῶν συνθηκῶν τῆς 2/14 Νοεμβρίου 1862 καὶ 17/29 Μαρτίου 1864¹.

Β'

Διὰ τῆς συντόμου ταύτης καὶ σχηματικῆς ἐπισκοπήσεως ἐχαράχθησαν τὰ χρονικὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνεπτύχθη ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ ξενικὴ κυριαρχία. Μέγαν ἀναμφισβητήτως σταθμὸν ἀπετέλεσεν ἡ μετὰ τὸ ἔτος 1500 ὀλοκλήρωσις τῆς Βενετικῆς κατακτήσεως. Ὑπὸ τὴν δυναστείαν τῆς Βενετίας αἱ νῆσοι τοῦ Ἰονίου ἀπῆρτισαν κοινότητα γεωγραφικὴν καὶ πολιτικὴν, οἷαν οὐδέποτε ἐν τῷ παρελθόντι ἐπέτυχον. Αὐτοὶ οἱ ὅροι Ἑπτάνησος καὶ Ἰόνιοι Νῆσοι εἶναι νεώτεροι². Ἡ πρώτη χρῆσις τοῦ ὅρου Ἰονικαὶ Νῆσοι ἐγένετο, ὡς φαίνεται, ἐν τῇ προκηρύξει τοῦ Ῥώσου ναυάρχου Θεοδώρου Οὐσακῶφ τῷ 1799. Κατὰ τοὺς πρωῒμους Βυζαντινοὺς αἰῶνας ἡ Κεφαλληνία, ἡ Ζάκυνθος καὶ τὰ Κύνθηρα ὑπῆγοντο εἰς τὴν ἐπαρχίαν Ἑλλάδος ἤτοι Ἀχαΐας, ἡ δὲ Κέρκυρα εἰς τὴν ἐπαρχίαν Παλαιᾶς Ἡπείρου³. Βραδύτερον τὸ θέμα Κεφαλληνίας μεμαρτυρημένως περιελάμβανε τὴν Κεφαλληνίαν καὶ τὴν Κέρκυραν, πιθανώτατα δὲ καὶ τὴν Ζάκυνθον⁴.

Ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς ὑπὸ τὴν Βενετίαν πολιτικῆς ἐνότητος παρεσκεύασε τὰς ἀπαραιτήτους προϋποθέσεις διὰ τὴν δημιουργίαν κοινότητος κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς. Αἱ περὶ τῆς προηγθεῖσης περιόδου, τῆς προβενετικῆς, εἰδήσεις εἶναι ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀποσπασματικαί, παρέχουν δὲ τὴν εἰκόνα

1. Ὑπουργεῖον Ἐξωτερικῶν. Ἐγγραφα ἐπίσημα ἀφορῶντα τὰς ἐπὶ τοῦ Ἑπτανησιακοῦ ζητήματος διαπραγματεύσεις, ἐν Ἀθήναις, 1864.

2. Ἀντ. Μηλιαράκη, Μελέτη περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἰονίου Πελάγους ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ νέᾳ Γεωγραφίᾳ, ἐν Ἀθήναις, 1888. Σπ. Λάμπρου, Ἡ νῆσος Σάκων, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. 11 (1914), σελ. 65 κέ.

3. E. Honigmann, Le Synekdèmos d'Hiéroklos et l'Opusculé géographique de Georges de Chypre, ἐν Βουζέλλαϊς, 1939, σελ. 18, 19.

4. A. Pertusi, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 175.

καθεστῶτος ποικίλου καὶ ρευστοῦ. Παλαιοὶ Βυζαντινοὶ θεσμοί, τοπικαὶ συνήθειαι, ἐπέσاختα θέσμια τῶν κυριάρχων, ἐφήμεροι προσπάθειαι τῆς διοικησεως συνυπῆρχον ἐν τῷ κοινωνικῷ βίῳ τῶν νήσων. Ἡ Βενετικὴ κυριαρχία, ἀποδεχομένη ἡ ἀπορρίπτουσα τὰ ἰσχύοντα, κωδικοποιούσα τὰ παραδεδεγμένα, ἀνακαινίζουσα τὰ ὑπάρχοντα, εἰσάγουσα μεταρρυθμίσεις, παρέσχε τοὺς κανόνας καὶ τὰ ὀργανικὰ πλαίσια τῆς κοινωνικῆς συγκροτήσεως.

Θεμελιώδεις συντελεσταὶ τοῦ βίου ἐν Ἑπτανήσῳ, ἐν μὲν τῷ πνευματικῷ πεδίῳ ὑπῆρξεν ἡ Ἐκκλησία, ἐν δὲ τῷ κοινωνικῷ ἡ ἱεραρχία τῶν τάξεων καὶ τὸ καθεστὼς τῆς γεωκτησίας.

Ἡ πρῶτος Φραγκοκρατία, τελοῦσα ὑπὸ τὴν ἡθικὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἀγίας Ἐδρας, κατέστρεψε τὰ ἀνώτατα στελέχη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆγαγε τὸν κληρὸν ὑπὸ τοὺς Λατίνους ἐπισκόπους καὶ προσήρτησεν εἰς τούτους τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα. Τὴν ἔκτασιν τῶν κτημάτων τούτων δεικνύει τὸ *Πρακτικὸν τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας* τοῦ 1264, πολυτιμωτάτη πηγὴ διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα¹. Εἰς τὴν θέσιν τῶν καταλυθεισῶν ὀρθοδόξων ἐπισκοπῶν οἱ ξένοι κυρίαρχοι εἰσήγαγον ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ τὸν θεσμόν τῶν *πρωτοπαπάδων*².

Ἡ Βενετικὴ Πολιτεία ἐδειξεν ἀνοχὴν ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων ὑπηκόων τῆς. Αἱ καταπίσεις εἰς βάρος τούτων δὲν ὤφειλοντο εἰς πνεῦμα μισαλλοδοξίας, ἀλλ' εἰς λόγους πολιτικῆς ἀσφαλείας. Ἀνεχόμενοι τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὀργάνωσιν τῶν Ἑλλήνων, οἱ Βενετοὶ ἀπέστεργον πᾶσαν ἐξάρτησιν ἢ ἐπικωνονίαν μετὰ τοῦ κορμοῦ τῆς Ὀρθοδοξίας, διότι ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἔμεινε προσηλωμένη εἰς τὴν ἰδέαν « καὶ τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἐθνικῆς Αὐτοκρατορίας » τοῦ Βυζαντίου³. Ἡ ἐν Κερκύρᾳ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ἔμεινε μέχρι

1. Δ. Α. Ζακυθῆνοῦ, Τὸ Κτηματολόγιον τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα, Ἑλληνικά, τόμ. 5 (1932), σελ. 323 κέ. Θ. Τζαννετάτου, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, τόμ. 18 (1960), σελ. 170 κέ. Τοῦ πολυτιμωτάτου τούτου κειμένου, τοῦ ὁποίου τὸ ἐπὶ περιγραφῆς πρωτότυπον κατεστράφη κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1953, ὁ κ. Τζαννετάτος παρέχει κριτικὴν ἔκδοσιν ὁμοῦ μετ' ἄλλων συναφῶν ἐγγράφων, μετ' εἰσαγωγῆς καὶ σχολίων ἐν τῷ ἐκτυπωμένῳ βιβλίῳ Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἑπιτομὴ αὐτοῦ, κριτικὴ ἔκδοσις αὐτῶν, ἐν Ἀθήναις, 1965.

2. Περί τοῦ θερμοῦ τῶν *πρωτοπαπάδων* βλ. Ἐρμάννου Λούντζη, Della condizione politica delle Isole Ionie, σελ. 374 κέ. Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανουσάκα, Βενετικὰ ἐγγράφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης τοῦ 14ου-16ου αἰῶνος (πρωτοπαπάδες καὶ πρωτοψάλται Χάνδακος), Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. 15 (1961), σελ. 149 κέ. καὶ τὴν ἐν σελ. 151, σημ. 1, βιβλιογραφίαν.

3. Fr. Thiriet, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 288 κέ.

τέλους ὑπὸ τὴν πνευματικὴν ἡγεσίαν τοῦ *Μεγάλου Πρωτοπαπᾶ*, περιβεβλημένου δικαιοδοσίαν ἐπισκοπικὴν. Ἐν Κεφαλληνίᾳ ὁ ὀρθόδοξος θρόνος εἶχεν ἤδη ἀνασυσταθῆ ὑπὸ τοῦ Λεονάρδου τοῦ Γ' τοῦ Τόκκου περὶ τὸ ἔτος 1450 διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἀναδείξεως τοῦ Γερασίμου Α' τοῦ Λοβέρδου¹. Ἡ Ζάκυνθος, διοικουμένη ὑπὸ *πρωτοπαπᾶ*, ὑπήχθη εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Κεφαλληνίας. Ἡ Λευκάς καὶ τὰ Κύθηρα διετήρησαν τὴν παλαιάν των ὀργάνωσιν. Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, ἐπὶ Σελῆμ τοῦ Α' (1512-1519), ὁ ἐπισκοπικὸς θρόνος Λευκάδος προήχθη εἰς ἀρχιεπισκοπὴν².

Καθεστῶς τῆς γεωκτησίας καὶ ἱεράρχησις τῶν κοινωνικῶν τάξεων εἶναι ἔννοιαι συναφεῖς καὶ θεσμοὶ ἀλληλένδετοι. Εἶναι πραγματικότητες προβεβηκυῖαι. Αἱ καταβολαὶ των φθάνουν εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, καθ' οὓς ἡ μεγάλη ἰδιοκτησία τῆς γῆς ἐδέσποζε τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Ὅμως αἱ συγκεκριμέναι μορφαὶ των οὐδεμίαν ἔχουν σχέσιν μετὰ τῶν κρατησάντων ἐν Βυζαντίῳ, ἔνθα οἱ παραφροναρχικοὶ καὶ ψευδοφροναρχικοὶ θεσμοὶ δὲν ἀπέληξαν εἰς τὴν κοινωνικὴν ἱεράρχησιν. Ἰδεάν τινὰ τοῦ ἐν Ἑπτανήσῳ καθεστώτος τῆς γεωκτησίας καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ ἀπορρευσσασθῶν σχέσεων λαμβάνομεν ἐκ τοῦ μνημονευθέντος *Πρακτικοῦ τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας* τοῦ 1264, τὸ ὁποῖον ἀσφαλῶς ἀνατρέπει εἰς τὰ ὑστεροβυζαντινὰ πρότυπα. Διὰ τὴν Κέρκυραν διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ἐκ Λατινικῶν πηγῶν γνωστά χρυσόβουλλα τοῦ δεσπότη Μιχαὴλ τοῦ Β' τῶν ἐτῶν 1236 καὶ 1246³. Ἐξ ἄλλου ἔχομεν κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα ἀπληγήσεις κοινωνικῶν ἀγώνων, ὡς ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1147 ἐκτραγεῖσα ἐν Κερκύρᾳ ἐπανάστασις τῶν *Γυνῶν*⁴.

Ἀλλὰ τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα, ὡς τοῦτο ἀνεπτύχθη ἐν Ἑπτανήσῳ ἐν συνδυασμῷ μετὰ τῆς κοινωνικῆς διαφοροποιήσεως, εἶναι ἀνάστημα τῆς Λατινοκρατίας. Βενετοὶ ἐν Κερκύρᾳ ἀπὸ τοῦ 1205 μέχρι τοῦ 1214, Ὁρσίνοι καὶ Τόκκοι καὶ Ἀνδεγαυοί, ἄλλοτε ἐπικυροῦντες παλαιότερα προνόμια, ἄλλοτε χορηγοῦντες νέα, ἀνέπτυξαν τοὺς θεσμοὺς τῆς ἐγγείου κτήσεως καὶ κατ' ἀκολουθίαν τὸ πλέγμα τῶν οἰκονομικῶν, τῶν κοινωνικῶν καὶ τῶν προσωπικῶν ἐξαρτήσεων. Ἡ Βενετοκρατία ἐκωδικοποίησε τοὺς κανόνας καὶ συνέβαλεν οὕτως εἰς τὸν ἀπαρτισμὸν τοῦ συστήματος⁵. Αἱ περιστάσεις,

1. Ἡ λῖα Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τόμος Β', ἐν Ἀθήναις, 1960, σελ. 36 κέ.

2. Σπ. Βλάντζη, *Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 40 κέ., 73 κέ., 86, 128 κέ.

3. P. Lemerle, *Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfou*, Προσφορὰ εἰς Στίλπωνα Κυριακίδην, ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1953, σελ. 405 κέ.

4. Νικήτας Χωνιάτης, σελ. 96 κέ. (Bonn). Ἀνδρ. Ἀνδρεάδου, *Ἔργα*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1938, σελ. 593.

5. Ἰ. Τυπάλλου, Ἡ κατὰ τὰς Ἰονίους νήσους Φεουδοκρατία, Χρυσάλλης, τόμ. 2 (1864), σελ. 499 κέ. Φρ. Ἀλβάνα, Περὶ τῶν ἐν Κερκύρᾳ τίτλων εὐγεν.

ύφ' ἧς συνετελέσθη ἡ ὀριστικὴ κατοχὴ τῆς Κερκύρας, διηκολύναν τὰ πράγματα. Ὡς γνωστόν, ἡ ἐν τῇ νήσῳ Βενετικὴ κυριαρχία ἐγκαθιδρύθη οὐχὶ διὰ κατακτησεως, ἀλλὰ τῇ συγκατανεύσει καὶ τῇ πρωτοβουλίᾳ τῶν κατοίκων. Αἱ διαπραγματεύσεις ᾤρισαν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1382, τὰ φρούρια κατελήφθησαν τὸν Αὐγουστον τοῦ 1386 καὶ τὴν 8 Ἰανουαρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους ἐγένετο ἡ πανηγυρικὴ ἀναγνώσεις τῶν προνομίων τῶν νησιωτῶν¹.

Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἡ καθιέρωσις τοῦ Βενετικοῦ συστήματος διοικήσεως ἔλαβεν ἐξ ἀρχῆς χαρακτῆρα συμβατικόν. Μεταξὺ τῶν ἀναγνωρισθέντων προνομίων ἦσαν ἡ ἐξασφάλις τῶν προσώπων καὶ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ συμμετοχὴ τῶν κατοίκων εἰς τὸ δικαστήριον τοῦ Βενετοῦ διοικητοῦ. Μολονότι αἱ νῆσοι Κεφαλληνία καὶ Ζάκυνθος περιῆλθον εἰς τὴν γαληνοτάτην Δημοκρατίαν διὰ πολέμου, τὸ σύστημα ἐπεξετάθη καὶ εἰς ταύτας. Οὕτως, ὑπὸ τὴν διπλὴν καὶ ταυτόχρονον ἐνέργειαν τοῦ καθεστώτος τῆς γεωκτησίας καὶ τοῦ συστήματος τῆς αὐτοδιοικήσεως, συντελούσης καὶ τῆς στρατιωτικῆς ὁργανώσεως τοῦ κυριάρχου, διεμορφώθη ἐν Ἑπτανήσῳ ἡ ἰδιορρυθμὸς ἱεράρχησις τῶν ἀξέων καὶ ἡ γένεσις τῆς τοπικῆς ἀριστοκρατίας.

Γ'

Εἰς πολιτισμὸς γεννᾶται εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἱστορικῆς κοινωνίας καὶ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων καὶ τῶν θεσμῶν. Κρινόμενος ἐν τῷ συνόλῳ τῶν πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς παρουσιάζει ἰδιορρυθμίαν. Αἱ εἰδικαὶ συνθηκαί, ὅφ' ἧς τὸ μῆμα τοῦτο τοῦ Ἑλληνικοῦ διετέλεσεν ἐπὶ μακρότατον διάστημα, οἱ ἰδιαίοντες θεσμοί, οἱ ὅποιοι ἀνεπτύχθησαν ἐν αὐτῷ, οἱ παράγοντες ἀπομονώσεως καὶ ἐπικοινωνίας, οἵτινες ἴσχυσαν παρ' αὐτῷ, συνετέλεσαν εἰς τὴν εἰδικωτέραν του διαμόρφωσιν.

Ἐξ ἀπόψεως δημογραφικῆς ἡ Ἑπτανήσος ἀνήκει εἰς τὰ τμήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὅποια κατὰ καιροὺς ἐπέστησαν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀπομονώσεως. Ὅμως τὸ φαινόμενον τοῦτο εἶναι ἐνταῦθα ὀλιγώτερον ἔντονον παρ' ὅσον παρατηρεῖται εἰς ἄλλας νήσους, ταχθεῖσας ἐνωρὶς ὑπὸ τὴν Λατινικὴν κυριαρχίαν, εἰς τὴν Κύπρον, φέρ' εἰπεῖν, ἢ καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Κρήτην. Ἐναντὶ τῆς Ἑπτανήσου ἔκειντο τὰ ὄρη καὶ οἱ ἀπορροῶνες βράχοι τῆς Ἠπείρου καὶ τῆς Ἀκαρνανίας ἢ αἱ χθαμηλαὶ ἀκταὶ τῆς Πελοποννήσου,

νείας καὶ περὶ τῶν τιμαρίων, ἐν Κερκύρῃ, 1894. — Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, Σύστασις τοῦ ἀρχαιοτάτου τῶν ἐν Κερκύρᾳ τιμαρίων (1869), Περί τοῦ ἐν Κερκύρῃ τιμαρίου τῶν Ἀθιγγάνων καὶ τῆς πρώτης Μαΐου (1882): ἀνατύποις Ἰωάννου Ῥωμανοῦ, Ἱστορικὰ Ἔργα, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 341 κέ., 365 κέ.

1. Fr. Thiriet, Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 396 κέ.

τὸ δὲ Ἴόνιον ἀπετέλει θαλασσίαν γέφυραν πρὸς ἀνατολάς. Διὰ τοῦτο ἀδιάκοπος ἦτο ἡ μετὰ τοῦ ἐθνικοῦ κορμοῦ ἐπικοινωνία καὶ συνεχὴς ἡ ἀνανέωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν νήσων. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι τὰς τοιαύτας ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων διηκόλυνε παλαιότερον μὲν ἡ ταυτόχρονος κυριαρχία τῶν Ἀνδεγαυῶν καὶ τῶν Τόκων ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ τῇ ἡπειρωτικῇ Ἑλλάδι, βραδύτερον δὲ ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἀποικιακοῦ κράτους τῆς Βενετίας ἐν Ἀνατολῇ. Ἰσχυρὰ ῥοπὴ πρὸς μετανάστευσιν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους παρετηρήθη, ὅτε τὸ ἐν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ κέντρα τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας περιήρχοντο εἰς τοὺς Τούρκους, ἡ Ναύπακτος τῷ 1499, ἡ Κορώνη καὶ ἡ Μεθώνη τῷ 1500, τὸ Ναύπλιον καὶ ἡ Μονεμβασία τῷ 1540, ἡ Κρήτη τῷ 1669, ἡ Πελοπόννησος μετὰ τὴν δευτέραν Βενετοκρατίαν, τῷ 1715¹. Κατὰ τὰ ἄλλα καὶ αὐτὴ ἡ πόλις τῆς Βενετίας, « κέντρον πνευματικὸν καὶ οἰονεὶ ἡθικὴ πρωτεύουσα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τοῦ μὴ ὑποταχθέντος εἰς τοὺς Τούρκους », ἐχρησίμευεν ὥς τόπος συναντήσεως καὶ ἐθνικῆς ἐπικοινωνίας².

Ἀνοιγόμενος εὐρύτατα εἰς τὰς παντοίας Ἑλλαδικὰς ἐπιδράσεις, ὁ χῶρος τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ ἀνῆκει, παρὰ ταῦτα, εἰς τὴν σφαῖραν ἐκείνην τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία στρέφεται ἰσχυρῶς πρὸς τὴν Δύσιν καὶ παρ' αὐτῆς λαμβάνει τὰ θεύματα τῶν ἰδεῶν, τὰς ἀφορμὰς τῆς ἐμπνεύσεως, τὰ κεντρίσματα τῆς φαντασίας, τὰς τεχνολογίας, αὐτὰ τὰ λογοτεχνικὰ πρότυπα. Εἰς τὸν δῆυσμόν, ὁ ὁποῖος εἶναι κύριον γνώρισμα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καθ' ἁπάσας τὰς περιόδους τῆς ἱστορίας αὐτοῦ, ἡ Ἑπτάνησος ἀποφασιστικῶς φέρεται πρὸς τὰς νεωτεριστικὰς ῥοπὰς, πρὸς τὴν ἀνακαίνισιν, πρὸς τὰς γενναιοτέρας καὶ ἐλευθεριωτέρας ἐπικοινωνίας. Βεβαίως καὶ αὕτη διαποτίζεται βαθύτατα ὑπὸ τοῦ ἐπικρατήσαντος μετὰ τὴν Ὑλωση πνεύματος τῆς Ὁρθοδόξου κοινότητος, ἡ ὁποία εἶναι πραγματικότης πέρα τῆς θρησκευτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς σημασίας καὶ ἡ ὁποία μεταβάλλεται εἰς πραγματικὴν πολιτιστικὴν κοινότητα.

Ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη, ἡ Ἑπτάνησος εἶναι οἱ κρίκοι, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Ἑλληνισμὸς ἦλθεν εἰς εὐρεῖαν ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Δύσεως. Εἰς τούτους πρέπει νὰ προσθέσωμεν ἅψ' ἐνὸς μὲν τοὺς Φαναριώτας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Παραδοναβίων ἐπαρχιῶν, ἅψ' ἑτέρου δὲ τὰ ὄψιμα κέντρα τῆς ἡπειρωτικῆς ἀναγεννήσεως. Κύπρος, Κρήτη καὶ Ἑπτάνησος

1. Λαυρ. Βροκίνη, Ἡ περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἐν Κερκύρᾳ ἀποίκισις τῶν Ναυπλιέων καὶ Μονεμβασιέων. Ἱστορικὴ πραγματεία, ἐν Κερκύρᾳ, 1905. — Σπ. Μαρινάτου, Une émigration de Crète à Céphalonie au XVIIe siècle, Byzantion, τόμ. 10 (1935), σελ. 591 κέ. Περὶ τοῦ θέματος τῶν *Ξένων* ἐν Κερκύρᾳ βλ. τὰς προσπάτους δημοσιεύσεις Σπ. Στοῦπη, Οἱ « Ξένοι » ἐν Κερκύρᾳ, 1959, καὶ Σπ. Κατσαροῦ, Οἱ Κερκυραῖοι καὶ οἱ « Ξένοι » ἐν Κερκύρᾳ, ἐν Κερκύρᾳ, 1960.

2. Br. Lavagnini, Storia della Letteratura Neellenica, ἐν Μιλάνῳ, 1955, σελ. 87.

ἀποτελοῦν τρεῖς διαδοχικὰς φάσεις, τρεῖς τρόπους, τρεῖς περιόδους τῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ μετὰ τῆς Δύσεως — τρεῖς περιόδους καὶ τρεῖς τρόπους τῆς οἰκειώσεως, τῆς ἀφομοιώσεως καὶ τῆς ἀξιοποιήσεως τῶν ἀξίων τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ἐν πολλοῖς τὸ πρότυπον καὶ ἡ πηγὴ ἐμπνεύσεως τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτισμοῦ. Ἀνθρωποι, θεύματα ἰδεῶν, ἀξίαι πνευματικαὶ καὶ καλλιτεχνικαί, τρόποι τοῦ βίου καὶ τοῦ λόγου ἐκ Κρήτης ἀφθόνως εἰσέρρευσαν εἰς τὰς Ἰονίους Νήσους. Εἰς τὴν χοάνην τῆς πόλεως τῆς Βενετίας, εἰς τὸ Παταύιον, Κρηῖτες καὶ Ἑπτανήσιοι συνεχέοντο. Διδάσκαλοι καὶ διδασκόμενοι, ἀγιογράφοι καὶ κληρικοί, ἔμποροι καὶ στρατιῶται συνηντῶντο εἰς μίαν ἀδιάκοπον ἀνταλλαγὴν.

Ἡ Τέχνη εἶναι ὁ χῶρος, ἐνθα διακριβοῦνται ἐναργέστερον ἡ ἄρχουσα ὁρπὴ τῆς Κρήτης¹. Κρηῖτες ζωγράφοι ἐκ τῶν διαπρεπεστέρων, ὁ Μιχαὴλ Δαμασκηνός, ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς (ἀσφαλῶς τῷ 1654 εὐρίσκειτο ἐν Κερκύρα), ὁ Θεόδωρος Πουλάκης (1622-1692), ὁ Λέων καὶ ὁ Ἰωάννης Μόσκος, ὁ Ἡλίας Μόσκος ἐργάζονται ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ δημιουργοῦν τὴν Ἑπτανησιακὴν παράδοσιν τῆς Κρητικῆς Τέχνης. Ἐκπρόσωποι τῆς παραδόσεως ταύτης ἐγένοντο οἱ ἐκ Κερκύρας Θωμᾶς Βαθᾶς (τέλη 15^{ου} αἰῶνος) καὶ Ἐμμανουὴλ Τζανφουρνάρης (γεννηθεὶς μετὰ τὸ 1570 καὶ 1575), οἱ ἐκ Ζακύνθου Στέντας, Κουτρούλης, Γουπάρης κ.ἄ.

Ἀλλὰ, θραύουσα τὴν Κρητικὴν παράδοσιν, ἡ νέα Ἑπτανησιακὴ Σχολὴ τοῦ δεκάτου ὀγδοῦ αἰῶνος διὰ τοῦ Παναγιώτου καὶ τοῦ Νικολάου Δοξαρά, διὰ τοῦ Νικολάου Κουτούζη, διὰ τοῦ Νικολάου Καντουνῆ θὰ ἀναχθῇ ἀπ' εὐθείας εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἱταλικῆς Τέχνης².

Δ'

Ἡ ἀπελευθέρωσις τῆς νέας Ἑπτανησιακῆς Τέχνης ἀπὸ τῆς ἀμέσου κηδεμονίας τῆς Κρητικῆς παραδόσεως, ἀνεξαρτήτως τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπιτε-

1. Ἀγγ. Προκοπίου, *La peinture religieuse dans les îles ioniennes pendant le XVIIIe siècle*, 1939. — Μ. Χατζιδάκη, Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Μεταβυζαντινῆς Ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, Ἡ πεντακοσιοστὴ ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς Τόμος, ἐν Ἀθήναις, 29 Μαΐου 1953, σελ. 219 κέ. Τὸ αὐτὸ γαλλιστὶ *Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople*, σελ. 193 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut, ἐν Βενετίᾳ*, 1962. — Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σφωζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ, ἐν Ἀθήναις, 1962.

2. S. Bettini, *Il Pittore Panajoti Doxarà fondatore della Pittura Greca moderna*, Archivio Veneto, ἔκτῃ σειρᾷ, τόμ. 30 (1942), σελ. 166 κέ.

ξεων, λαμβάνει τὴν ἀξίαν μιᾶς ὁπῆς ἐν τῇ πορείᾳ τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ πρὸς τὸν Εὐρωπαϊκόν. Ἡ Τέχνη, τέχνη κατ' ἐξοχὴν θρησκευτική, εἶναι ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της ἐκδήλωσις συντηρητική. Ἀντιθέτως εἰς τὰ θεύματα τῶν ἰδεῶν, εἰς τὴν ἐπιστήμην, εἰς τὴν γραμματείαν καὶ τὴν τέχνην τοῦ λόγου αἱ ἐπιδράσεις ἀσχοῦνται ἀμεσώτεροι, ἐλευθεριώτεροι καὶ δαψιλέστεροι. Καὶ εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἡ Ἑπτανησιακὴ φάσις τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος ἀποκορυφοῦται εἰς τὰς μεγάλας της κατακτήσεις.

Προβαίνοντες εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν Ἰονίων Νήσων κατὰ τοὺς χρόνους τῆς παρασκευῆς, ἀπὸ τῆς ξενικῆς δηλονότι κατακτήσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1797, ἐπιθυμοῦμεν νὰ προσκομίσωμεν ἐνταῦθα στατιστικὰ τινὰ στοιχεῖα, ἀναφερόμενα εἰς τὰς γλώσσας, εἰς τὰς ὁποίας συνέγραψαν οἱ Ἑπτανήσιοι¹. Ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, ἡ στατιστικὴ αὕτη ἔρευνα θὰ ἔχη καιρίαν σημασίαν διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν ἱστορικῶν σταθμῶν τῆς Ἑπτανησιακῆς πνευματικῆς δημιουργίας.

Ὡς βάσιν τῶν στατιστικῶν τούτων μελετῶν λαμβάνομεν τὸ ἔντυπον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἀπεθυσασυρίσθη ἐν τῇ *Bibliographie Ionienne*, τοῦ Émile Legrand καὶ τοῦ Hubert Pernot (ἐν Παρίσις, 1910). Γνωρίζομεν ὅτι τὸ ὑλικόν τοῦτο δὲν εἶναι πλήρες, καὶ διότι τὰ βιβλιογραφικὰ δεδομένα δὲν εἶναι πλήρη, ἀλλὰ καὶ διότι δὲν λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ὁ χειρόγραφος θησαυρός. Ὅμως, καὶ οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, αἱ ἐξ αὐτῶν προκύπτουσαι στατιστικαὶ εἰκόνες εἶναι διδακτικαί. Ἀποχωρίζομενων τῶν διοικητικῆς φύσεως ἐντύπων, ἔχομεν τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς:

α') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1494 μέχρι τοῦ 1600 ἐπὶ 83 ἐντύπων 55 ἐγράφησαν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν, 25 εἰς τὴν Λατινικὴν, 2 εἰς τὴν Ἰταλικὴν, ἐν εἰς ἄλλην γλῶσσαν.

β') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1601 μέχρι τοῦ 1700 ἐπὶ 169 ἐντύπων 83 ἐγράφησαν ἑλληνιστί, 28 λατινιστί, 28 ἰταλιστί, εἰς ἄλλας γλώσσας 4.

γ') Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1701 μέχρι τοῦ 1800 ἐπὶ 314 ἐντύπων 183 ἐγράφησαν ἑλληνιστί, 31 λατινιστί, 88 ἰταλιστί, 12 εἰς ἄλλας γλώσσας. Διὰ τὸν δέκατον ὄγδοον τοῦτον αἰῶνα παρατηροῦμεν εἰδικώτερον ὅτι τὰ εἰς Ἰταλικὴν γεγραμμένα ἔντυπα μέχρι τοῦ ἔτους 1735 ἔχουν βραδύτερον ὄυθμόν (13 ἔντυπα), ἀκολούθως ὁ ἀριθμὸς αὐξάνει (75 ἔντυπα ἀπὸ τοῦ 1735 μέχρι τοῦ 1800).

Χρησιμοποιοῦντες τὰ στατιστικὰ ταῦτα στοιχεῖα ἐν τῇ ἀναλύσει των, ἀντλοῦντες ἐκ τῆς καθόλου πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν τριῶν αἰώνων, ἐπιχειροῦμεν ἐν τοῖς ἐξῆς τὴν σκιαγραφίαν τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πολιτι-

1. Ἡ λί α Τ σ ι τ σ έ λ η, Ἱταλογράφοι Ἰόνιοι, Κ. Σ κ ό ο υ, Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον, 21 (1912), σελ. 193 κέ. Σ π. Β λ α ν τ η, Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν Ἑπτανήσῳ, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἑθνομολογικῆς Ἑταιρείας, τόμ. 10 (1928), σελ. 139 κέ.

μοῦ εἰς τὸν τομέα τῆς διανοήσεως, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν γραμμάτων¹.

Τὸν πνευματικὸν βίον τῶν Ἰονίων Νήσων ἀπὸ τῆς ξενικῆς κατακτήσεως μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δωδεκαῖου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1797, διακρίνομεν εἰς τρεῖς περιόδους. Ἡ πρώτη δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς *Ἐποχὴ τῶν Ἐπιγόνων*, συνδεομένη ὀργανικῶς μετὰ τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς παραδόσεως τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ καθολικοῦ τούτου Εὐρωπαϊκοῦ φαινομένου ἡ Ἑλληνικὴ Ἀναγέννησις, ἀλλαχοῦ γενεσιουργὸς δύναμις καὶ ἀλλαχοῦ ἐπακολούθημα, ὑφύεται πρὸ καὶ μετὰ τὴν Ὑλωσην ὡς Βυζαντινὸν κρηπίδωμα τῆς οἰκοδομήσεως τῆς νεωτέρας Εὐρώπης².

Ἐντὸς τῆς ἀτμοσφαίρας ταύτης κινοῦνται ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα γενεὰ τῶν ἐπιγόνων. Τὸν πόνον διὰ τὴν πεσοῦσαν πατρίδα ἔχει διαδεχθῇ ἡ μέριμνα διὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς δουλείας. Καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, περιβάλλουν ζηλοτύπως τὴν κιβωτὸν ταύτην τῆς Ὁρ-

1. Αἱ γενικαὶ ἱστορίαι τῆς Νεωτέρας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας περιέχουν πολλὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑπτανήσον: Κωνστ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, ἐν Ἀθήναις, 1868. — Κ. Θ. Δημαρά, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, ἐκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις, 1954. — Bōrje Knōs, *L'Histoire de la littérature néo-grecque. La période jusqu'en 1821*, ἐν Στοχόλμῃ, 1962. Εἰδικώτερον εἰς τὸν πνευματικὸν βίον τῆς Ἑπτανήσου ἀναφέρονται παλαιότερα καὶ νεότερα ἔργα, πλὴν ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα: Ἀνδρέου Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνήμων*, 1843 - 1853 (φωτογραφικὴ ἀνατύπωσις, ἐν Ἀθήναις, 1965). — Λαυρ. Βροκίνη, *Βιογραφικὰ σχεδάρια τῶν ἐν τοῖς γράμμασιν, ὥραις τέχναις καὶ ἄλλοις κλάδοις τοῦ κοινωνικοῦ βίου διασημνάντων Κερκυραίων*, ἐν Κερκύρῃ, 1877. — Νικολάου Κατραμῆ, *Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου*, ἐν Ζακύνθῳ, 1880. — Ἡλία Τσιτσέλη, *Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1904. — Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Ἑπτανησιακὰ Μελετήματα*, τόμ. Α', Β' καὶ Γ', ἐν Ἀθήναις, 1960 - 1965. — Γλυκερίας Πρωτοπαπᾶ-Μπουμπουλίδου, *Τὸ θέατρον ἐν Ζακύνθῳ ἀπὸ τοῦ ΙΖ' μέχρι τοῦ ΙΘ' αἰῶνος*, ἐν Ἀθήναις, 1958. Ἐνδιαφέροντα κείμενα ἔδωμοσιεῦθησαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη: Ἐμμ. Κριαρά, *Κατσαίτης Ἰφιγένεια* - *Θυέστης* - *Κλαυμὸς Πελοποννήσου*, ἐν Ἀθήναις, 1950, καὶ Teodoro Montselese *Εὐγένα a cura di Mario Vitti*, ἐν Νεαπόλει, 1965.

2. Ἐκ τῆς πλουσιωτάτης περὶ τοῦ θέματος νεωτέρας βιβλιογραφίας βλ. Δ. Ἀ. Ζακυθηνόυ, *Τὸ πρόβλημα τῆς Ἑλληνικῆς συμβολῆς εἰς τὴν Ἀναγέννησιν*, Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τόμ. 5 (1954 - 1955), σελ. 126 κέ. — Kenneth M. Setton, *The Byzantine Background to the Italian Renaissance*, *Proceedings of the American Philosophical Society*, τόμ. 100 (Φεβρουάριος 1956), σελ. 1 κέ. — D. J. Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice. Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, ἐν Cambridge Mass., 1962. — A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio. Le sue versioni omeriche negli autografi di Venezia e la cultura greca del primo Umanesimo*, ἐν Βενετίᾳ - Ρώμῃ, 1964.

θοδοξίας, ἐκδίδοντες καὶ κυκλοφοροῦντες ἐκκλησιαστικά καὶ λειτουργικά βιβλία, θρησκευτικὰς, δογματικὰς καὶ ἠθικὰς διατριβάς, ἡθοπλαστικά ποιήματα, ἔργα πολεμικῆς περὶ τὸ φλέγον θέμα τῶν σχέσεων μετὰ τῆς Ῥώμης.

Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ ἐκπρόσωποι τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας γενεᾶς τῶν Ἑπιγόνων καλλιεργοῦν τὴν παράδοσιν τῶν ἀρχαίων γραμμάτων. Ὁ Κερκυραῖος Νικόλαος Πέτρος ἐκδίδει καὶ μεταφράζει εἰς τὴν Λατινικὴν τὰ πέντε βιβλία Ἀριστοτέλους περὶ ζώων γενέσεως μετὰ τῆς τοῦ Φιλοπόπουλου ἐξηγήσεως (ἐν Βενετίᾳ, 1526), συνεργάζεται εἰς τὴν ἀναθεώρησιν τῆς μεταφράσεως τῆς Μεγάλης Συντάξεως (Almagest) τοῦ Κλαυδίου Πτολεμαίου ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Τραπεζούντιου (1528) καὶ μεταφράζει εἰς τὴν Λατινικὴν πονήματα τοῦ ἱατροῦ Μελετίου, τοῦ Πολέμωνος, τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Διοκλέους (ἐν Βενετίᾳ, 1552)¹. Ὁ ἐπίσης Κερκυραῖος Ματθαῖος Δεβαρῆς, ἄβρὸς ποιητῆς ἐπιγραμμάτων, συγγράφει λατινιστὶ τὸ περὶ μορίων τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης πόνημα (ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατόν του τῷ 1588 καὶ ἐπανειλημμένως ἀνατυπωθὲν) καὶ ἐκδίδει τὸν Κατάλογον Δειγματικῶν τῆς ἐκδόσεως τῶν Παρεκβολῶν εἰς τὴν Ὅμηρον Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης (ἐν Ῥώμῃ, 1550)². Ὁ Ζακύνθιος Μιχαὴλ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος, μαθητῆς Ἰαννοῦ τοῦ Λασκάρεως, φιλόλογος καὶ ἱατρός, διδάσκει τὰ Ἑλληνικὰ γράμματα ἐν Φερράρᾳ καὶ ἐν Χίῳ³. Οἱ Κερκυραῖοι Ἀνδρόνικος Νούκιος, Ἀντώνιος Ἐπαρχος καὶ Νικόλαος Σοφιανὸς πρέπει νὰ τύχουν ἰδιαίτερας μνείας. Ὁ Ἀνδρόνικος ἢ Νίκανδρος Νούκιος, βιβλιογράφος καὶ καλλιγράφος, μεταφράζει εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν τοὺς Μύθους τοῦ Αἰσώπου (ἐν Βενετίᾳ, 1543). Τὸ ἔργον του Ἀποδημίας εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιωτέρων κειμένων τῆς Ἑλληνικῆς περιηγητικῆς φιλολογίας⁴. Ὁ Ἀντώνιος Ἐπαρχος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 1492, ἐξέδωκεν Εἰς τὴν Ἑλλάδος καταστροφὴν θρῆνον (ἐν Βενετίᾳ, 1544). Ὁ Νικόλαος Σοφιανὸς ἐκαλλιέργησε τὴν παράδοσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνθρωπισμοῦ, ἀσχοληθεὶς περὶ τὸν χειρό-

1. É. Legrand, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 10, 12, 44. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', ἀνατύπωσις, ἐν Παρίσι, 1962, σελ. 184 κέ.

2. É. Legrand, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, σελ. CXCXV κέ. — Ἰωάννου Καλιτσουνακή, Ματθαῖος Δεβαρῆς καὶ τὸ ἐν Ῥώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον, Ἀθῆναι, τόμ. 26 (1914), σελ. 81 κέ. Φ. Μπουμπουλίδου, Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ, ἐν Ἀθήναις, 1962.

3. Φ. Μπουμπουλίδου, Μιχαὴλ Ἐρμόδωρος Λήσταρχος, Ἑλλην λόγιος τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἐν Ἀθήναις, 1959.

4. É. Legrand, Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles, τόμ. Α', σελ. 241 κέ. J. A. Cramer, The second book of Nicander Nucius of Corcyra, ἐν Λονδίνῳ, 1841. — Τῶν Ἀποδημιῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Νουκίου, Κερκυραῖου, κεφάλαια σθ' - πγ' τοῦ Λόγου Γ', περιέχοντα τὴν ἐξιστόρησιν τῆς ἐν ἔτει 1537 πολιορκίας τῆς Κερκύρας, ἐν Κερκύρᾳ, 1865.

γραφον πλοῦτον αὐτῆς, μετέφρασε τὸ *Περὶ παίδων ἀγωγῆς* τοῦ Πλουτάρχου (ἐν Βενετίᾳ, 1544) συνένταξε πραγματείαν *Περὶ κατασκευῆς καὶ χρήσεως κρικωτοῦ ἀστρολάβου* (1544) καὶ ἐξέδωκε χάρτην τῆς Ἑλλάδος *Totius Graeciae Descriptio* (ἐν Ῥώμῃ, 1552, ἔκδοσις δευτέρα) ὁμοῦ μετὰ τοῦ φύλλου *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae Descriptionis* (ἐν Ῥώμῃ, 1544). Ἐκ τῶν ἔργων του γνωστότερον εἶναι ἡ *Γραμματικὴ* τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, γραφεῖσα πρὸ τοῦ 1550¹. Εἰς τὸν κύκλον τῆς τέχνης τοῦ λόγου ἀνήκουν ἡ *Ἱστορία τοῦ Ταγιαπιέρα* (ἐν Βενετίᾳ, 1528) καὶ ἡ *Ἱστορία τοῦ Ῥε τῆς Σκότζιας μὲ τὴν ὀήγισσα τῆς Ἑγγλητέρας* (ἐν Βενετίᾳ, 1577) τοῦ Ἰακώβου Τριβώλῃ καὶ ἡ *Ἱστορία τῆς Σωσάννης* (ἐν Βενετίᾳ 1569) τοῦ Ζακυνθίου Μάρκου Δεφαράνα, ἔργα μετριώτατα, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα ἔσχον εὐρεῖαν διάδοσιν².

Ε'

Τὸν δεύτερον σταθμὸν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἑπτανησιακῆς παιδείας θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ὀρίσωμεν συμβατικῶς ἀπὸ τοῦ ἔτους 1662, ὅτε διὰ τοῦ κληροδοτήματος τοῦ Κερκυραίου Θωμᾶ Φλαγγίνῃ ιδρύθη ἐν Βενετίᾳ τὸ *Φλαγγινιανὸν Φροντιστήριον*, τὸ ὁποῖον, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐν ἔτει 1653 συσταθέντος *Κωττονειῶν Κολλεγίου* τῆς Παδούης, ὑπῆρξαν ἐκ τῶν σπουδαιότερων παιδευτικῶν κέντρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Δύσει. Ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ἐπέκτασις τῆς παιδείας εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀνύψωσιν τῆς πνευματικῆς στάθμης καὶ ἐν τέλει τὴν δημιουργίαν νέων πνευματικῶν δυνατοτήτων καὶ νέων προσανατολισμῶν³. Καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον, περὶ τὸ ὁποῖον στρέφεται ὁ βίος τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὸ ἔτος 1573 ἐπερατώθη ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ἐν Βενετίᾳ περικαλλοῦς ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1577 ὁ ἐκ Μονεμβασίας ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γαβριὴλ Σευῆρος (1541· 1616) ἐγκατέστησε τὴν ἔδραν του εἰς τὴν πόλιν τῶν τεναγῶν⁴. Ὡς ἱεροδιάκονος καὶ νοτάριος τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Φιλαδελφείας, παλαιὸς τρόφιμος καὶ εἰτα καθηγητὴς τοῦ Φλαγγινιανοῦ Φροντιστηρίου, ὁ Ἡλίας Μηνιάτης ἤρχισε τῷ 1689 τὸ συγγραφικόν του ἔργον. Ἡ *Πέτρα Σκανδάλου* (1718) καὶ αἱ *Διδαχαὶ* (1727)

1. É. Legrand, 'Ενθ' ἄνωτ., τόμ. Α', σελ. CCX κέ., CLXXXVII κέ. Ἀνδρ. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων, σελ. 236 κέ.

2. É. Legrand, Bibliographie Ioniennne, ἀριθμ. 14, 64 καὶ ἐν συνεχείᾳ πολλοῦ.

3. Κ. Δ. Μερτζίου, Θωμᾶς Φλαγγίνης καὶ ὁ Μικρὸς Ἑλληνομνήμων, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. Θ', ἐν Ἀθήναις, 1939.

4. Ἰωάννου Βελοῦδου, Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. Ἱστορικὸν υπόμνημα, ἔκδοσις δευτέρα, ἐν Βενετίᾳ, 1893, σελ. 68 κέ.

θὰ φέρουν εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζητορικὴν τέχνην νέους ἀγνώστους τόνους.

Ἀλλὰ τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς δευτέρας ταύτης περιόδου εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος. «Χαραυγὴν τῆς Ἐπιστήμης» θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐπιγράψωμεν τὸ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος χρονικὸν διάστημα. Οἱ νέοι οὗτοι προσανατολισμοὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πνεύματος εἶναι ἀρρήκτως συνδεδεμένοι μετὰ τῶν γενικωτέρων ἐκδηλώσεων, τὰς ὁποίας ἐκαλλιέργησε καὶ διέδωσεν εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ τὴν Εὐρώπην ὁλόκληρον τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Παταυίου, τῆς Παδούης. Πολλαπλῶς καὶ πολυτρόπως τὸ κλεινὸν τοῦτο ἴδρυμα τῆς Εὐρωπαϊκῆς παιδείας συνεδέθη μετὰ τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους¹. Ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ 1393 συνεστήθησαν αἱ πρῶται ὑποτροφίαι διὰ τοὺς Κυπρίους σπουδαστάς. Ἐκεῖ ὁ Δημήτριος Χαλκοκονδύλης, ἐκεῖ ὁ Νικόλαος Τομαῖος ἐκόμισαν τὰ πρωτότυπα ἔργα τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων, ὥς δὲ παρετήρησεν ὁ Philip Sherrard, εἰς ἀντάλλαγμα τῆς τοιαύτης ἀμέσου καὶ ἐμμέσου συμβολῆς τῶν Ἑλλήνων, «ἡ Πάδουα ἀπέβη τὸ κύριον κέντρον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου αἱ ἰδέαι καὶ αἱ ἐπιδράσεις τοῦ νέου ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμου τῆς Δύσεως διεδόθησαν, διὰ μέσου τῆς Βενετίας, εἰς ὅλας τὰς Ἑλληνικὰς χώρας...»².

Τὸ στάδιον τῆς «Χαραυγῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος» ὑπῆρξε κατ' ἑξοχὴν ᾠρος τῶν Ἑπτανησίων. Ἡ παράδοσις αὕτη ἀνατρέχει εἰς τὸν δέκατον πέμπτον λήγοντα καὶ τὸν δέκατον ἕκτον ἀρχόμενον αἰῶνα, ὅτε ὁ Θωμᾶς Διπλοβατάτζης (1468 - 1541) ὁ Κερκυραῖος διεκρίνετο εἰς τὴν σπουδὴν τῶν νόμων καὶ ἐγένετο ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἱστορίας τοῦ Δικαίου³. Κατὰ τὸ ἔτος 1577 ὁ Στάμος Καλογεράς ἐκ Κερκύρας ἀνέπτυσεν ἐνώπιον τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Παταυίου τὸ θέμα *De admirabili universi orbis opificio Theoremata varia ex Philosophia Arteque medica deprompta* (ἐν Βενετίᾳ, 1577)⁴.

Κατὰ τὴν περίοδον, ἡ ὁποία ἀπασχολεῖ ἡμᾶς εἰδικώτερον, ἡ δραστη-

1. Giovanni Fabris, *Gli Scolari illustri della Università di Padova, ἐν Παδούῃ*, 1941. — Τοῦ αὐτοῦ, *Professori e Scolari Greci all'Università di Padova, Archivio Veneto*, ἔκτι σειρά, τόμ. 30 (1942), σελ. 121 κέ. Γ. Ε. Τυπάλδου, *Οἱ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Παταβίου Ἑλληνες σπουδασταί, Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. 6 (1929), σελ. 369 κέ. Κλ. Τσοῦρκα, *Gli scolari greci di Padova nel rinnovamento culturale dell'Oriente Ortodosso, Università di Padova*, ἄ.ἔ.

2. Ph. Sherrard, *The Greek East and the Latin West. A Study in the Christian Tradition*, ἐν Λονδίῳ, 1959, σελ. 175.

3. Ἀνδρ. Μουστοξύδου, *Ἑλληνομνημῶν*, σελ. 96 κέ. Γ. Ι. Fabris, *Professori e Scolari Greci, Ἐνθ' ἄνωτ.*, σελ. 130 κέ.

4. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 69.

ριότης τῶν Ἑπτανησίων ἐπεκτείνεται εἰς ὅλους τοὺς κλάδους τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως ἀπασχολεῖ αὐτούς. Ὁ Ἰωαννίκιος Μαρκουράς ἐκδίδει ἐν Βενετίᾳ τῷ 1642 τὸ *Μετεωρολογικόν, ἥγουν διήγησις χαριστάτης εἰς τὰ Μετέωρα τοῦ Ἀριστοτέλους*, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπισυνάπτει τὸν βίον τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου εἰς κοινὴν γλῶσσαν καὶ ἐγκώμιον εἰς τὸν Ἀλέξιον Ῥαροτοῦρον, πρωτοπαλᾶν Κερκύρας¹. Ὁ Γεώργιος Χωραφᾶς μελετᾷ ἐξ ἀπόψεως ἱστορικῆς καὶ φυσικῆς τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐκρήξεως τοῦ Βεζουβίου κατὰ τὰ ἔτη 1751 καὶ 1752: *Dissertazione istorico-fisica delle cause e delli effetti dell'eruttazioni del monte Vesuvio negli anni 1751 e 1752* (ἐν Νεαπόλει, 1752)². Εἰδικαὶ μελέται ἀφιεροῦνται εἰς τὴν χλωρίδα καὶ τὴν πανίδα. Ὁ Γεώργιος Φατσέας, ἐκ Κυθήρων, ἐκδίδει *Γραμματικὴν γεωγραφικὴν ἢ μᾶλλον ἀνάλυσιν καθαρὰν, ἐξηκριβωμένην καὶ σύντομον τοῦ ὁλοκλήρου σώματος τῆς νεωτέρας Γεωγραφίας* (ἐν Βενετίᾳ, 1760)³.

Ὅπως ἰδιαίτερον ἐπίδοσιν παρουσιάζουν οἱ Ἑπτανήσιοι εἰς τὴν Ἱατρικὴν, ἔνθα αἱ ἐπιτεύξεις τῶν εἶναι ἐνίοτε καίριαι. Ἡ παλαιότερα γενεὰ εἶχεν ἀναδείξει ἄνδρας ἀξιολόγους, ὥς ὁ Ἀγγελος Φόρτιος, συγγραφεὺς πονημάτων περὶ Ἀλχημείας, Ἀστρολογίας καὶ Ἱατρικῆς: *Opera puona molto utile et piacevole, ove si contiene quattro Dialogi, composti per l'eccellentissimo dottor delle arte et medico aureato messer Angelo de Forte* (ἐν Βενετίᾳ, 1532) καὶ *De medica inventione* (ἐν Βενετίᾳ, 1544)⁴. Διὰ τοῦ Ἰακώβου Πυλαρινοῦ ἡ Ἑπτανησιακὴ Ἱατρικὴ ἐπιστήμη ὑπερέβη τὰ ὅρια τῶν στενῶν ὁριζόντων τῆς. Τὰ βιβλία τοῦ διαπρεποῦς τούτου Κεφαλληνγοῦ ἱατροῦ *Nova et tuta variolas excitandi per transplantationem methodus* (ἐν Βενετίᾳ, 1715) καὶ *Tractatus bini de nova variolas per transplantationem excitandi methodo* (ἐν Leyden, 1721) θεωροῦνται καίρια ἔργα διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ ἐνοφθαλμισμού τοῦ πύου τῆς εὐλογίας ὡς μέσου θεραπευτικοῦ⁵. Ἄλλοι ἱατροί, ὁ Ἀγγελος Τζουλάτης, ὁ Ἀγγελος Δελλαδέτοιμας, ὁ Νικόλαος Δελλαπόρτας, ἐδημοσίευσαν ἐρευνητικὰς ἐργασίας καὶ γενικὰ ἐγχειρίδια. Περὶ τὸ τέλος ἀπασχολούσης ἡμᾶς ἐνταῦθα ἐποχῆς ὁ Δελλαδέτοιμας (1752-1825), ὡς καθηγητῆς τῆς Ἱατρικῆς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Παδούης, ἤσκησε μεγάλην ὁπὴν⁶.

1. Αὐτόθι, ἀριθμ. 160.

2. Αὐτόθι, ἀριθμ. 341.

3. Αὐτόθι, ἀριθμ. 370.

4. Αὐτόθι, ἀριθμ. 17 καὶ 30. Πρβλ. É. Legrand, *Bibliographie Hellénique des XVe et XVIe siècles*, τόμ. Α', σελ. CXCIX κέ.

5. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 273, 295 καὶ 296. Κωνστ. Ἀλιβιζάτου, *Un grand initiateur hellène de la vaccination au XVIIIe siècle*, ἀνάτυπον ἐκ τῆς Presse Médicale, 24 Δεκεμβρίου 1930.

6. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 360, 455, 480, 481, 482,

Παραλλήλως πρὸς τὰς θετικὰς καλλιερгоῦνται καὶ αἱ νομικαὶ καὶ φιλολογικαὶ ἐπιστήμαι. Ὁ Στυλιανὸς Μάιτρakas ἐκδίδει νομικὰς διατριβὰς ὑπὸ τὸν τίτλον *Orationes quatuor* (ἐν Βενετίᾳ, 1759). Ὁ Ἀθανάσιος Σκιαδᾶς, ἀσχοληθεὶς περὶ ἐρεῦνας παλαιογραφικὰς, ἐκδίδει ῥωσιστὶ καὶ λατινιστὶ *Catalogi duo Codicum manuscriptorum graecorum, qui in Bibliotheca Synodali Moscuensi asservantur* (ἐν Μόσχᾳ, 1723). Ἐξέρχεται τῶν Ἑλληνικῶν ὀρίων τὸ τεράστιον ἔργον τοῦ Κερκυραίου Ἀγγέλου Καλογερά (1699-1768), μεταφραστοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Γραμμάτων ἐν Εὐρώπῃ ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν Ἱταλικὴν (*Storia letteraria di Europa*, εἰς τόμους δύο, ἐν Βενετίᾳ, 1726-1727) καὶ ἐκδότου τῶν ἔργων *Raccolta d'opusculi scientifici e filologici* (εἰς τόμους 51, ἐν Βενετίᾳ, 1728-1757), *Memorie per servire all'istoria letteraria* (εἰς τόμους 12, ἐν Βενετίᾳ, 1753), *Nuove memorie per servire all'istoria letteraria* (εἰς τόμους 6, ἐν Βενετίᾳ, 1759-1761), καὶ *Nuova raccolta d'opusculi scientifici e filologici* (εἰς τόμους 14, ἐν Βενετίᾳ, 1755 κ.ε.)¹.

Ἐκ τῶν μᾶλλον χαρακτηριστικῶν ἔργων τοῦ Ἑπτανησιακοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος εἶναι τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς* (εἰς τόμους δύο, ἐν Λειψίᾳ, 1766-1767), τὰ *Στοιχεῖα μαθηματικὰ* (εἰς τόμους τρεῖς, ἐν Μόσχᾳ, 1798-1799) καὶ τὰ *Στοιχεῖα Γεωγραφίας* (ἐν Βιέννῃ, 1804) τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος ἀνήκει εἰς τὸν Ἑλληνικὸν Διαφωτισμόν.

Σ'

Μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος διοχετεύονται εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτῆς εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἀνατολὴν τὰ νέα ρεύματα τῶν ἰδεῶν καὶ τὰ νέα φιλοσοφήματα. Πλησιάζομεν οὕτως εἰς τὴν κορυφὴν τῆς Ἑπτανησιακῆς διανοήσεως, εἰς τὴν μεγάλην ὥραν τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Τὸ τρίτον τοῦτο στάδιον τοποθετοῦμεν συμβολικῶς εἰς τὸ ἔτος 1766, ὅτε ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις ἐξέδωκε τὸ ἔργον *Ἡ Λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συναρτισθεῖσα* (ἐν Λειψίᾳ, 1766)².

Τὰ παιδευτικὰ κέντρα τῆς Ἱταλίας ἐχρησίμευσαν ὥς φορεῖς τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ οἱ Ἑπτανήσιοι ἐγένοντο οἱ πρῶτοι εὐπαθεῖς δέκται αὐτοῦ. Ἡ Γαλλικὴ *Ἐγκυκλοπαιδεῖα* εἶχε κυκλοφορηθῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Λούκκας (1758-1771) καὶ τοῦ Λιβόρνου (1770) καὶ ἦτο προσιτὴ εἰς τὴν

508, 515, 522. Πρὸβλ. Giov. Fabris, Professori e Scolari Greci, Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 155 κ.ε.

1. Ἐ. Legrand, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 368, 297, 301, 304, 305, 347, 352, 367. Giov. Fabris, Αὐτόθι, σελ. 153 κ.ε.

2. Ἐ. Legrand, Bibliographie Ionienne, ἀριθμ. 388.

ἀνωτέραν αὐτῶν τάξιν. Ὁ Εὐγένιος Βουλγάρις θεωρεῖται ὁ εἰσηγητὴς καὶ σχολάρχης τῆς πρώτης περιόδου τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ διδακτικοῦ καὶ συγγραφικοῦ του ἔργου τιμᾷ τὸν Βολταῖρον, χρησιμοποιεῖ τὸν Locke, μελετᾷ τὸν Leibnitz. Αἱ πρῶται εἰς τὴν Ἑλληνικὴν μεταφράσεις τοῦ Βολταῖρου ὀφείλονται εἰς τὴν γραφίδα του¹. Ὁ Γάλλος φιλόσοφος θὰ γίνῃ τὸ θέμα, περὶ τὸ ὁποῖον θὰ ἀναμετρηθοῦν διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ἡ συντήρησις καὶ τὸ φιλελεύθερον τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως².

Ἄλλ' ἡ ἄνοδος τοῦ Βουλγάρεως ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως τὸ ἀποτέλεσμα μακρᾶς παρασκευῆς. Τὰ ὀνύματα τῶν ἰδεῶν, τὰ ὁποῖα κατέληξαν εἰς τὸν Διαφωτισμόν, ἔρχονται μακρόθεν. Πάντως ἄμεσοι Ἑπτανήσιοι πρόδρομοι τοῦ Κερκυραίου σοφοῦ ἐγένοντο ὁ Βικέντιος Δαμοδὸς καὶ ὁ Ἀντώνιος Κατήφορος. Ὅταν τὸ ἔργον τοῦ Δαμοδοῦ θὰ ἐκδοθῇ καὶ θὰ μελετηθῇ ἐπακριβῶς, θὰ καταστῇ ἴσως εὐχερεστέρα ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὁ Ζακύνθιος Ἀντώνιος Κατήφορος, γνωστὸς συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ Πέτρου τοῦ Μεγάλου (*Vita di Pietro il Grande, imperador della Russia*, ἐν Βενετίᾳ, 1736), διδάσκαλος τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, εἰσήγαγε πρῶτος εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Locke³. Εἰς ταῦτα πρέπει νὰ προστεθῇ ὅτι Ἑπτανήσιος ὡσαύτως, ὁ ἐκ Ζακύνθου Ἰωάννης Λίτινος, ἦτο ὁ μεταφράσας τὴν ἐπιτομὴν τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγγλοῦ φιλοσόφου: *Ἐγχειρίδιον μεταφυσικοδιαλεκτικὸν ἢ Ἐπιτομὴ ἀκριβεστάτη τοῦ κυρίου Λοκίου, περιβοήτου φιλοσόφου, περὶ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας* (ἐν Βενετίᾳ, 1796)⁴.

Z'

Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἐπισκοπῆσεως τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Ἑπτανήσου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ξενικῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Βενετικῆς κυριαρχίας πειθόμεθα ὅτι ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς παρουσιάζει τὰ κύρια γνωρίσματα πολιτισμοῦ ἀκραίου καὶ μεσάζοντος. Ἀφ' ἧς στιγμῆς ἐκάμφθη καὶ ἔπεσεν ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ Βυζαντινίου, ἡ χρυσὴ ἄλυσις τῶν Ἰονίων Νήσων

1. Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς, ἀνάτυπον ἀπὸ τὸν τόμον Ι' τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας, ἐν Ἀθήναις, 1964. — Α. Ἀγγέλου, Πῶς ἡ Νεοελληνικὴ σκέψις ἐγνώρισε τὸ « Δοκίμιο » τοῦ John Locke, Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρησις, τόμ. 7 (1954), σελ. 128 κέ. Τοῦ αὐτοῦ, *Comment la pensée néo-hellénique a fait la connaissance de l'« Essai » de John Locke*, L'Hellénisme Contemporain, 1955, σελ. 230 κέ.

2. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *La fortune de Voltaire en Grèce*, Mélanges Octave et Melpo Merlier, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις, 1956, σελ. 199 κέ.

3. Α. Ἀγγέλου, Ἐνθ' ἄνωτ., L'Hellénisme Contemporain, 1955, σελ. 231 κέ.

4. É. Legrand, *Bibliographie Ionienne*, ἀριθμ. 533.

ἔγινεν ἡ γέφυρα μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Πειθόμεθα ὥσαύτως ὅτι ὁ Ἑπτανησιακὸς πολιτισμὸς, ἄλλοτε ὥς πρόδρομος καὶ ἄλλοτε ὥς οὐραγός, συγγέεται ὀργανικῶς μετὰ τοῦ κυρίου κορμοῦ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἀπὸ τῶν Ἐπιγόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπὸ τῆς χαραυγῆς τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος ἡ Ἑπτανησιακὴ διανόησις κατέληξεν εἰς τὸν Διαφωτισμὸν, ὑπερτάτην στιγμήν τοῦ ἀγῶνος τοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ νὰ προσπελάσῃ καὶ νὰ οἰκειωθῇ τὸν Εὐρωπαϊκὸν πνευματικὸν πολιτισμὸν. Ἡ Ἑπτανησιακὴ φάσις τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν ἀγῶνα τοῦτον.

Ἡ στάσις τῶν Ἑλλήνων ἔναντι τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ἀγὼν διὰ τὴν συνδιαλλαγὴν εἶναι φαινόμενα παλαιὰ τῆς Ἑλληνικῆς διανοήσεως. Πορεῖα πνευματικῆ, ἀγωνιώδους ἀναζήτησις, ἀντινομίαι καὶ διχασμοὶ ἔναντι τοῦ ἡμεδαποῦ καὶ τοῦ ἁλλοδαποῦ, τοῦ ἐθνικοῦ καὶ τοῦ ὀθνείου, τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἀνακαινίσεως, τῆς συντηρήσεως καὶ τῆς προόδου. Ἀλλ' οὔτε ἐκ τῆς ἀναζητήσεως τῶν Ἐπιγόνων, οὔτε εἰς τὸν ὀρθολογισμὸν καὶ τὰς μεθόδους τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος, οὔτε εἰς τὸν Διαφωτισμὸν θὰ ἀνευρεθῶν τὰ στοιχεῖα τῆς ἰσορροπήσεως.

Τὴν λύτρωσιν θὰ ἐπιτύχῃ ἡ Ἑπτανησιακὴ διανόησις εἰς τὸν λυρικὸν λόγον διὰ τῆς ὑποταγῆς τοῦ ὀθνείου εἰς τὸ ἐθνικὸν καὶ τῆς ἐξυψώσεως τοῦ ἐθνικοῦ διὰ τοῦ ὀθνείου. Τὰ πρῶτα σπέρματα ἀνευρίσκομεν εἰς αὐτὸ τὸ περιβάλλον τοῦ πρῶϊμου καὶ τοῦ ἀκμάζοντος Ἑπτανησιακοῦ Διαφωτισμοῦ, εἰς τὰ Ἀθη Ἐδλαβείας, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τῶν τροφίμων τοῦ Φλαγγινιανοῦ Ἑλληνομουσεῖου τῷ 1708¹. Οἱ στίχοι τῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία ἀφιεροῦται εἰς τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας Μελέτιον Τυπάλδον, οἱ στίχοι τῶν Ἑπτανησίων, τῶν Κερκυραίων Ἰωάννου Βουλγάρεως καὶ Ἀντωνίου Στρατηγοῦ, τῶν Ζακυνθίων Ἐκτορος Σιγούρου καὶ Ἐμμανουὴλ Κονερίνη, ἰδίᾳ δὲ τοῦ Κεφαλλήνου Φραγκίσκου Κουλουμπῆ, ἐθεωρήθησαν ὡς ἐγκαινιάζοντες νέαν περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς ποιήσεως². Περί τὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ὁ Στέφανος Ξανθόπουλος, ἐκ Ζακύνθου, ἔγραψε ποιήματα, τὰ ὁποῖα ἐνθυμίζουν τὴν πρῶϊμον περίοδον τοῦ Σολωμικοῦ ἔργου³. Ἡ μεγαλοφυΐα τοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ ὑπέταξε τὰς ξενικὰς ἐπιδράσεις, δαψιλεῖς καὶ ζωογόνους, εἰς μίαν θεσπεσίαν σύνθεσιν ἀπαραμίλλου Ἑλληνικοῦ ἥθους. Ἀλλ' ἡ τελευταία αὕτη φάσις τοῦ Ἑπτανησιακοῦ πνεύματος, ἡ φάσις τοῦ λυρικοῦ λόγου, συγγέεται μὲ τὴν χαραυγὴν τῆς Ἑλληνικῆς Ἑλευθερίας!

ΔΙΟΝ. Α. ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ

1. Αὐτόφθι, ἀριθμ. 266.

2. Κ. Θ. Δημαρεῖ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, σελ. 117 κέ.

3. Φ. Μπουμπουλίδου, Αἱ ποιήσεις τοῦ Στεφάνου Ξανθοπούλου, Παρνασσός, τόμ. 4 (1962), σελ. 91 κέ.